

Korai okleveleink helynévtörténeti forrásértéke

1. Az utóbbi évtizedekben a nyelvtörténeti kutatások fontos irányvonalává vált a nyelvi szempontból korábban nem vizsgált korai okleveleknek a feltárása. Az pedig, hogy az ún. bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek közül azok kerültek a nyelvtörténeti érdeklődés középpontjába, amelyeknek kapcsolata van a 11. századdal, azzal magyarázható, hogy a latin betűs írásbeliségünk kialakulásának az idejéből, a 11. századból csupán négy hiteles és eredeti magyarországi irat maradt ránk (vö. DHA.). A nyelvészeti szempontból bizonytalanabban értékelhető, vagyis az átiratban fennmaradtak, illetőleg a hamis okleveleknek a nyelvészeti elemzésekbe történő bevonása tulajdonképpen a hiteles oklevelek csekély számából adódó hiányt próbálja mérsékelni.

A Szent István nevére hamisított, az ő neve alatt fennmaradt négy oklevél (a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli oklevél) példáján az előadásom első felében azt mutatom be, melyek azok a módszertani alapelvek, amelyek mentén vizsgálva egy-egy bizonytalan kronológiai státuszú oklevelet, a nyelvi adatokban szegény 11. század további magyar nyelvi elemekkel, helynevekkel gazdagítható. Az előadásom második részében pedig a Bakonybéli alapítólevél alapján ezeknek az alapelveknek a konkrét alkalmazási lehetőségeit mutatom be.

Valóságtartalma alapján a négy oklevél mindegyike hamis oklevél. Közülük kettőt (a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevelet) a 13. század első felében, a két Zalavári oklevelet pedig a 14. században hamisították (vö. DHA. 1: 63–80, 113–119, 86–92, 98–102).

A négy oklevél számos szállal kötődik a 11. századhoz: vagy azért, mert a hamis okleveleknek volt 11. századi előzményük (PA, BA), vagy egy ebből a korból származó oklevelet használtak fel a megírásukhoz (ZA), vagy azért, mert az apátság 11. századi alapításáról számolnak be (PA, BA, ZA). A keletkezési és a fennmaradási körülményeikből adódóan azonban ezekre a korai rétegekre későbbi korból valók rakódtak rá.

A módszertani nehézséget éppen az okozza tehát, hogy miként lehetséges visszafejteni az okleveleknek ezt a korai rétegét. A négy oklevél a bennük található magyar nyelvű helynévi szórványok jelentős száma miatt is figyelmet érdemelnek: a Pécsváradi 140, a két Zalavári 100, a Bakonybéli pedig 30 helynévi szórványt tartalmaz.

2. A 11. század bizonytalan státuszú forrásait nyilvánvalóan nem lehet ugyanolyan módon elemezni, mint a hiteles és eredeti okleveleinket. Ehhez tehát mindenképp speciális módszertan kidolgozására és alkalmazására van szükség, amelyben a legfontosabb alapelvek megítélésem szerint a következők lehetnek.

1) Az oklevelek keletkezési körülményeinek és filológiai jellemzőinek a feltárása. Mielőtt egy oklevelet mint nyelvemléket vizsgálunk, fontos

megismernünk a keletkezési körülményeit és a filológiai jellemzőit. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében ennek az ismeretanyagnak a felderítése még fokozottabban szükséges, hiszen ennek fényében kereshetünk egyáltalán egy-egy hamis oklevél szövegében a hamisított korra vonatkozó információkat.

2) A hamis oklevelek megírásához esetlegesen felhasznált oklevelek bevonása az elemzésbe. Az itt említett négy hamis oklevél nyelvi vizsgálatához nem használhatjuk fel közvetlen forrásként a 11. századi Szent István-kori okleveleket, ezek ugyanis nem maradtak fenn, sőt az egykori létezésük sem mindig bizonyítható egyértelműen. Ezeknek, illetőleg a hamis oklevelek megírásához felhasznált egyéb iratoknak a befolyásoló szerepére azonban fontos tekintettel lennünk az adott oklevelek elemzése során.

3) A hamis oklevelek oklevélcsoport tagjaként való vizsgálata. Amellett, hogy egy-egy hamis oklevelet a vele kapcsolatba hozható források hálózatában érdemes elemezni, legalább annyira fontos az is, hogy az egy oklevélcsoportba tartozó hamisítványok vizsgálata során igyekezzünk minél nagyobb mértékben fókuszálni a csoportba tartozó többi hamis oklevélre is. A diplomatika a hamis oklevelek körében tárgyi és személyi kapcsolatok, valamint sokszor az azonos helyen történt hamisítás alapján határozza meg ezeket az oklevélcsoportokat (SZENTPÉTERY 1930: 255).

Az általam kiválasztott négy Szent Istvánhoz kapcsolt hamis oklevél egyazon oklevélcsoportba tartozik: a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli oklevél között ugyanis kapcsolatot jelent az apátságok Szent Istvántól való alapítása mellett az is, hogy megírásukhoz valószínűleg felhasználták forrásként a Pannonhalmi oklevelet (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256).

4) Az oklevelek névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékének szétválasztása. A bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek fontos jellemzője az, hogy szövegükben — a keletkezési és fennmaradási körülményeikből adódóan — névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is több időbeli réteg feltételezhető.

Ez utóbbi módszertani alapelvvel kapcsolatban a következőkre szükséges előzetesen rávilágítanunk. A kronológiai rétegzettséget helynévtörténeti és nyelvtörténeti tekintetben szigorúan külön kell kezelnünk, és a nyelvészeti elemzés során a névtörténeti rétegek vizsgálatát kell először elvégeznünk. Ahhoz ugyanis, hogy az egyes helynevek nyelvtörténeti jellemzőit meg tudjuk határozni, előzetesen tisztáznunk kell azt, hogy azok szerepelhettek-e az eredeti oklevélben (ha volt eredeti oklevél), illetve léteztek-e már abban az időben, amikor a hamisító az iratot datálja (azaz a 11. században), vagy csak a hamisítás hozadékaként kerültek bele az oklevélbe, és korábbi létezésük nem feltételezhető. A kronológiai rétegek név- és nyelvtörténeti szempontból való vizsgálata által kerülhető el például az, hogy egy olyan név lejegyzésében (helyesírásában, hangalakjában) keressünk korai (jelen esetben 11. századi) nyelvtörténeti

nyomokat, amelyek a forrásnak számító eredeti oklevélben még nem szerepeltek, és létezésük az adott időszakban más módon sem igazolható.

A hamis alapítólevelek helynévtörténeti forrásértékét vizsgálva azt próbáljuk meg tehát rekonstruálni, hogy a névvel leírt adományok közül melyek származhatnak az alapító Szent Istvántól, és ezzel összefüggésben mely helyneveket tartalmazhatták már az eredeti oklevelek is. Emellett arra is fontos kitérnünk, hogy ezeken túl — tehát a hiteles oklevéltől függetlenül — szerepelnek-e a hamis oklevelekben olyan helynevek, amelyek írásbeliségünk első századában már vélhetően létező nevek voltak. Amennyiben találunk ilyen elnevezéseket, ezek annak ellenére sorolandók a 11. századi helynévtörténeti forrásértékkel rendelkező nevek közé, hogy a hamis oklevelek előzményének számító hiteles oklevelekben nem szerepeltek. A helyek és helynevek létrejötte időben ugyanis nem feltétlenül (sőt az esetek óriási többségében bizonyosan nem) esik egybe a jelenleg ismert első hiteles előfordulásukkal, hiszen az általunk nyelvemlékeként vizsgált okleveleket jogi ügyletek miatt, és nem amiatt írták, hogy a helyneveket a keletkezésük pillanatában lejegyezzék, és megőrizték, ráadásul ezeknek az okmányoknak a fennmaradása is meglehetősen esetleges (vö. SOLYMOSI 1976: 142).

3. A továbbiakban a Bakonybéli alapítólevél példáján kívánom részletesebben is bemutatni a hamis oklevelek nyelvi feltárásának módszertanát.

3.1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek és filológiai jellemzőinek a feltárása. A Bakonybéli alapítólevél keletkezési körülményei közül a nyelvi feltáráshoz elengedhetetlenül szükséges információk a következőkben foglalhatók össze. A Veszprém közelében fekvő bencés bakonybéli apátság vélhetően az egykori királynéi udvarház területén létesült. Alapításának pontos idejét nem őrizte meg egyetlen történeti forrás sem. Az azonban bizonyos, hogy István király uralkodása alatt történt, annak is inkább a második felében (GYÖRFFY 1977: 244, 326). Az oklevél jelenleg elfogadott datálása GYÖRFFY GYÖRGY-től származik: +1037 [1240 k.]/+1246/1330 (DHA. 1: 117–118). Az alapítólevelet a 13. század első felében (1230 és 1240 között) hamisították. Ez az oklevél nem maradt fenn eredetiben, szövegét csak többszörös átiratból ismerjük (vö. SZÓKE 2022: 5).

GYÖRFFY GYÖRGY azt feltételezi, hogy az apátság alapításakor is kiállíthattak egy oklevelet. A történeti földrajzában az összeírásban is szereplő nevekről határozottan úgy vélekedik, hogy az így megjelölt adományok István királytól származnak, koraiságukat támogatja ugyanis, hogy a Bakonybéli összeírás hiteles részei is megemlítik őket (Gy. 1: 898, 2: 578, 603, 613, 620, 3: 178). A hamisítvány keletkezésének a célját és körülményeit nem ismerjük pontosan. FÜGEDI ERIK általánosságban ugyan, de a monostorok alapítóleveleiről azt mondja, hogy a hamisítványok sok esetben a szóbeliség miatt elmaradt írásos dokumentumokat pótolhatták. Ha pedig állítottak ki a 11. században okleveleket,

akkor az abból kimaradt adományokat kívánták biztosítani azáltal, hogy a meglévő oklevél szövegét kiegészítéssel, azaz interpolálással hamisították (1991: 39–40, vö. SZOVÁK 2001: 37). Az okleveleket nyelvemlékként vizsgálva ezek a vélekedések kedvezőnek mutatkoznak a forrásértéküket tekintve. Ugyanakkor az nagyon bizonytalan, hogy miképpen tudjuk ezeket az okleveleket (illetve oklevélrészeket) elkülöníteni azoktól, amelyek pedig már egyértelműen a valóság elferdítésének a szándékával készültek.

A Bakonybéli alapítólevél tehát egy 13. században készült hamis oklevél, amelyet a 11. századra datáltak vissza, és amelynek nagy valószínűséggel volt egy valóban Szent István-kori előzménye.

3.2. A hamis oklevelek megírásához esetlegesen felhasznált oklevelek bevonása az elemzésbe.

A Bakonybéli alapítólevél a műfajából adódóan — a tágabb hálózatrendszerét tekintve — valamennyi magyar és külföldi oklevéllel kapcsolódik. A keletkezési körülményei miatt szorosabb szálak fűzik a magyarországi hamis oklevelekhez, és ennél is közelebbi a 11. századra datált, ám a 13. században készült hamis alapítólevelekhez. A fennmaradása alapján pedig az átiratok csoportja is részét képezi az alapítólevél tágabb hálózatrendszerének. Ezt a sort természetesen tovább folytathatnák figyelembe véve például a kiállítás helyét vagy a kiállítás évszázadon belüli pontos idejét stb. A nyelvtörténeti elemzés során ugyanakkor az alapítólevél legszűkebb hálózatrendszerére kell a legnagyobb figyelmet fordítanunk.

A hamis alapítólevél legközvetlenebb forrásaként öt iratot említhetünk meg: 1. az interpolált Pannonhalmi alapítólevelet, 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldalékát, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bulláját, 4. Szent Zoerard és Benedek 11. századi legendáját és 5. Szent István király nagyobb legendáját (DHA. 1: 117).

Az egyes okleveleket, legyenek azok hiteles iratok vagy bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek (mint amilyen a BA), nem önmagukban, hanem egy hálózat részeként kell elemeznünk (vö. SZÓKE 2023). A Bakonybéli alapítólevél esetében a legfontosabb viszonyítási pontot a Bakonybéli összeírással való egyezései, illetve eltérései jelentik.

3.3. A hamis oklevelek oklevélcsoport tagjaként való vizsgálata. Ahogyan azt az előadásom elején már említettem, a diplomatika egy csoportba tartozónak gondolja a Bakonybéli alapítólevelet, a Pécsváradi alapítólevelet és a Zalavári okleveleket. Ezeknek az okleveleknek az együttes vizsgálata a helyesírási arculatuk megismerésében látszik a legeredményesebbnek. A hamis oklevelek szórványainak hang- és helyesírástörténeti értékelése a többszörös rétegzettség miatt általában véve meglehetősen bizonytalan. A hamisítás során ugyanis forrásként használtak korábban kiállított okleveleket. Az ezekből való másolás során ennek köszönhetően a hamisítványokba archaikus alakok is bekerülhettek. A fennmaradási körülmények még tovább bonyolítják az oklevelek nyelvi

státuszát: a többszörös átírás miatt azt is szem előtt kell tartanunk, hogy az oklevelek lejegyzési módjában az átírás(ok) korának a lenyomata is jelen lehet.

Egy jelenséget emelek most ki ebből az elemzésből: a Bakonybéli és a Pécsváradi oklevélben a [k] hang jeleként mások mellett a *c* is feltűnik, a Zalavári oklevelekből azonban ez teljesen hiányzik. Több oklevél bevonásával végzett elemzés alapján úgy gondolom, hogy ez a szembetűnő különbség nem lehet független attól, hogy a Zalavári okleveleknek vélhetően nem volt 11. század eleji hiteles oklevélelőzményük, míg a másik két oklevélnek pedig igen (vö. SZŐKE 2024).

3.4. Az oklevelek névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékének szétválasztása.

A keletkezési és fennmaradási körülményei miatt a hamis Bakonybéli alapítólevélnek helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt minimum három kronológiai rétege lehet: az apátság alapításának a kora (a 11. század eleje) és a hamis oklevél megírásának az évszázada (a 13. század) mellett a hamis oklevél átírásának az ideje (a 14. század) is nyomot hagyhatott a szövegen (SZŐKE 2022: 9).

A Bakonybéli alapítólevél korai (11. századi) rétegeinek a kijelölése helynévtörténeti szempontból a másik két általam vizsgált Szent István-i oklevélnél (PA, ZA) biztosabb lábakon áll, hiszen ezúttal az alapítólevél forrásértékét a Bakonybéli összeírással összevetve tudjuk meghatározni. A hamisítványban István adományai kapcsán említett helynevek nagy része (23 helynév a 34-ből) az összeírás hiteles első két részében is feltűnik, tehát azok a 11. század végére vagy a 12. század elejére vonatkozó hiteles helynévtörténeti forrásként vehetők figyelembe. Az 1037. évre datált hamis alapítólevél még korábbi (11. század eleji) rétege a neveknek ebből a köréből kerülhet ki.

A hamisítvány megszerkesztéséhez egyéb iratok mellett (DHA. 1: 117) az összeírást is forrásként használták fel, GYÖRFFY GYÖRGY szerint annak első és harmadik toldalékát (DHA. 1: 117). Ez a vélekedés ugyanakkor nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy az összeírásnak az alapításra vonatkozó egységeit pedig egy egykori hiteles és eredeti István-kori oklevél alapján fogalmazták meg.

A két oklevél (a Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás) együttes nyelvi elemzésén keresztül arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Bakonybéli összeírás 11. század végi (a főszöveg), illetve 12. század eleji (az 1. hozzátoldás) hiteles részeinek „árnyékában” milyen forrásértéke lehet a Bakonybéli alapítólevélnek, s van-e ezeknél korábbi, konkrétan 11. század eleji névtörténeti rétege.

A hamis alapítólevélben és a Bakonybéli összeírásban egyaránt feltűnő 23 név közül 8 név pontosan ugyanolyan írásmóddal szerepel mindkét oklevélben. Ide

tartozik a birtoknevek fele: *Quiar*,¹ *Ocol*, *Mogos* és *Arpas* két alkalommal; valamint a Tolna megyei Madocsa rév (*Modosa*), illetve szabad halászhely (*tana*); a Csongrád vármegyei Nándor (*Nandur*) halastó.

Ezekben az esetekben nincs lehetőségünk kronológiai szempontból pontosabban meghatározni a helyneveket, pusztán annyit tudunk megállapítani, hogy ezeknek a neveknek az összeírásbeli említések miatt a hamis alapítólevélben (is) 11. század végi, illetve 12. század eleji névtörténeti forrásértéke van.

A fennmaradó 15 név arra mutat példát, hogy noha módszertani tekintetben az oklevelek helynévtörténeti és nyelvtörténeti elemzését elkülönítve kell elvégeznünk, azokban az esetekben, amikor hiteles források állnak a rendelkezésünkre, a helynevek nyelvtörténeti vizsgálata a helynévtörténeti forrásértékük meghatározását is segítheti. Az alapítólevélben és az összeírásban különböző alakban jelen lévő 15 névről általánosságban azt mondhatjuk, hogy az összeírás tartalmazza az archaikusabb formákat (mássalhangzó-torlódás, tövégi magánhangzók, a [v] hang *uu* jelölése stb.).

Az összeírás összes nevét tekintve azt is látjuk emellett, hogy az alapítólevélben is szereplő nevek lejegyzése korábbi lehet azoknál, amelyek csak az összeírásban szerepelnek. A Tihanyi alapítólevél és Tihanyi összeírás kapcsolatának analógiája alapján úgy képzelhetjük el az alapítólevél és az összeírás kapcsolatát, hogy a köztük lévő nagy fokú egyezés az eredeti István-kori oklevélre vezethető vissza (mindehhez vö. SZÓKE 2022).

Az alapítólevél 11 neve nem szerepel az összeírásban: 1–2. *Vngarie*, 3. *Venecia*, 4. *Raba*, 5. (tributa) de portu et de foro in *Camarin*, 6. *Týzýa*, 7. *Hygeskw*, 8. *Kertuskw*, 9. *Feerkw*, 10. *Oduoskw*, 11. *Strigoniensis*.

Az a körülmény, hogy ezek a nevek a Bakonybéli összeírásból hiányoznak, arra utalhat, hogy az általuk jelölt adományok vélhetően nem szerepeltek az eredeti és hiteles 11. századi oklevélben sem. Ez ugyanakkor nem jelenti egyértelműen azt, hogy maguk a nevek nem is léteztek még a 11. században, azaz azt, hogy nem lehet 11. századi helynévtörténeti forrásértékük.

Az összeírásban nem szerepel például annak a négy Veszprém megyei hegynek az említése (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*), amelyek a mai napig megvannak (vö. VeMFN. 2: 172, VeMFN. 4: 103, 104, 127–129, KISS L. 1997: 157), és amelyeket az elejtett vadak, illetve bőrük adományozása kapcsán említ meg az alapítólevél. Ennek az adománynak István királytól való származása több körülmény miatt is bizonytalannak tűnik.

A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek veszik körül jellegzetes mészkő szikla képződményekkel. A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó hiteles tartalmú főszövege a birtokadományok között

¹ A *Kajár* név a birtokon élő népek megnevezésekor az összeírásban további két alkalommal is feltűnik, akkor már nem *Quiar*, hanem *Kýar* formában (DHA. 1: 253).

határleírásával együtt említi meg a Veszprém megyei Koppányt is, a településen szolgáló népeket pedig név szerint felsorolja (DHA. 1: 250, 253). A területnek ez a 11. századi leírása, illetve a szolgálónépek említése kétségtelenné teszi, hogy a magyarok a 11. században már jelen lehettek a környéken, és minthogy a mai Bakonykoppány az alapítólevélben említett hegyek közelében található, a Bakonybéli alapítólevél tárgyalt hegyneveiről adatok hiányában is feltételezhető az, hogy a 13. századtól (az oklevél hamisításának idejétől) napjainkig meglévő nevek esetleg már a 11. században is léteztek (mindehhez vö. SZŐKE 2019: 317–319).

Az alapítólevél 34 helynévének nyelvi elemzése azt az eredményt hozta tehát, hogy az alapítólevél 13. századi hamisítása ellenére nagy jelentőségű névtörténeti forrásként vehetjük figyelembe a 11. század vonatkozásában is.

4. Készülő monográfiámban arra vállalkoztam, hogy Szent István négy hamis oklevelének a nyelvészeti elemzésével bemutassam, miként válhatnak ennek a nyelvtörténeti vizsgálatokban ezidáig elhanyagolt oklevélcsoportnak a tagjai, a hamis oklevelek a kutatások hasznos és értékes forrásaivá. Reményeim szerint a mostani előadásomból is kiderült, hogy a korai időkre visszahamisított okleveleket nem kell kihagynunk a 11. század magyar nyelvének feltárásához használt források köréből. Megfelelő körültekintéssel és módszertannal elemezve őket, a 13. vagy a 14. században készült, de a 11. századra visszahamisított oklevelek alapján is fontos nyelvi ismeretanyaggal gazdagodhatunk erre a korai időszakra vonatkozóan.

Irodalom

- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- FÜGEDI ERIK 1991. Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor. *Századok 125*: 35–67.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat.
- KISS LAJOS 1997. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv 93*: 154–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle 19*: 123–155.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Pannonhalma, Bencés Főapátság, 35–47.

- SZŐKE MELINDA 2019. Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 10, 311–322.
- SZŐKE MELINDA 2022. A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60: 5–20.
- SZŐKE MELINDA 2023. Az oklevelek hálózati struktúrái. *Magyar Nyelvjárások* 61: 893–905.
- SZŐKE MELINDA 2024. *A Szent István-kori hamis oklevelek helyesírási arculata. A nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei* 12. Megjelenés alatt.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC, *Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987.
- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA, *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000.

KÖTELES-SZŐKE MELINDA